

Samernas rättigheter som urfolk urholkas

Kommunikationer, byggprojekt, turism och militära krav tar sällan hänsyn till samiska rättigheter. Rennäringen är i kris. Ett förslag till nordisk samekonvention väntar fortfarande på sin lösning.

18 februari 2014 kl 17:49 , uppdaterad: 19 februari 2014 kl 10:07

I somras ingrep polis mot samer och miljöaktivister som ville hindra gruvprospektering i Kallak, Jokkmokk. Sametinget krävde stopp både för den och för en annan i Rönnbäck, Tärnaby. Tinget åberopade regeringsformen och bindande internationella avtal, men regeringen gav klartecken till Rönnbäck. Gruv- och vindkraftsföretag frestar enskilda renägare att sälja sina fäderneärvda rättigheter till summor som göms i ”munkavlekontrakt” med tystnadsplikt. Utländska prospekterare med skakig ekonomi har lämnat misslyckade projekt utan att betala skador på mark och vatten. Flyttningen av Kiruna går ut över samisk renskötsel. I förra årets debatt har detta följts av kritik mot behandlingen av Sveriges samer i pressen, av Diskrimineringsombudsmannen (DO) och inte minst FN:s kommitté mot rasdiskriminering.

Samernas historia är lång. På Nordkalotten och Kolahalvön fanns de i förhistorisk tid, bebodde mer än halva vårt land, levde av jakt och fiske, bildade ingen stat och har ingen historia av maktkamp och krig. De utvecklade sitt tidiga hållande av tamrenar till dagens storskaliga renskötsel med 160000 till 200000 djur från Treriksröset till Idre, som betade i sommarens fjäll och av vinterskogens lavar. Senare invandrade folk gav samerna nya namn: i Norge finnar, i Sverige lappar och i Finland kvener.

I Norrland, genomskuret av älvar och på vintern täckt av snö och is, tog endast samerna sig fram på av dem själva uppfunna skidor och slädar. Olaus Magnus beskrev 1555 hur snabbt de färdades efter ren i sina slädar, med renskinn på undersidan för bättre glid och mot bakhalt i motlut. De sålde skinn, fisk och kött, rökt som torkat, och beskattades först av norska jarlar och kungar, sedan av en framväxande svensk stat. Skatten indrevs till 1500-talets slut av köpmän kallade birkarlar. Under senare medeltid sålde samerna även varor som hermelin och gråverk, vinterskinn av småvessla och ekorre och kanske pärlor från flodmusslan, högt betalda av Europas furstar. Vid marknadsplatser som Jokkmokk och Västerbottens blivande kuststäder betalade de skatt in natura.

Den nya tiden däremot blev svår. Samerna kristnades ibland med tvång. 1686 dömde Svea hovrätt en same i Jokkmokk: ”Jämte trumman och avgudabilderna skall han å båle brännas androm till warnagel och wälförtient straff.” På samma sätt avrättades en same i Arjeplog 1693.

Man började bryta järnmalm. Förslavade samer tvingades transportera den med slädar. Svenska och finska nybyggare trängde fram. Linné, som efter sin lappländska resa lät avmåla sig i samisk dräkt och med trolltrumma i handen, skrev 1732: ”Det är dem (nybyggarna) efterlåtet, var de vilja i lappmarken slå sig ned, så att ingen tvivel är, med mindre mesta lappmarken med tiden bliver bondbygd.” Han beskrev hur nybyggarna kastade samernas fisknät i träden och gjorde intrång i områden som samerna skattade för, ”lapps katteland”, som de brukat med sedvanerätt.

1751 fastställdes lappmarksgränsen mellan Lappland och kustlandskapen för att skydda deras jakt och fiske, men ingalunda för att hindra kolonisation. Under 1800-talets så kallade avvitring delades mark i stor skala ut till nybyggare, men utan ersättning till samerna. Nybyggare lämnade hö kvar på hässjorna tills det behövdes. Om renar tog av det på väg till vinterbetet svarade nybyggare med att skjuta dem. Då drogs en ny gräns, odlingsgränsen mellan fjäll och odlingsmarker i Lapplands och Västerbottens län. Den gränsen är med i diskussionen om vad som är hävdvunnen renbetesmark.

Årtiondena kring 1900 frodades tankar om ras som skämmer även annars inkännande skildringar som Paul du Chaillus ”I midnattssolens land” 1882 eller Gustaf von Dübens ”Om Lappland och lapparne” 1887. Den i andra frågor humane Knut Olivecrona, som satt i Högsta domstolen, HD, 1868–89 skrev: ”De folkstammar, vilka icke vilja lämna nomadlivet, måste med nödvändighet stanna på lägre kulturgrad, giva vika för de mer civiliserade, bofasta stammarna och slutligen efter ett avtynande liv utdö.” Samiskt språk och kultur undertrycktes, barnen tvingades till lappskolor, så kallade lappfogdar tillsattes och avvitringen gick hårt fram över vad som sedan urminnes tid varit renbetesmark.

Samisk rätt har ofta utan rättslig prövning eller ersättning fått vika för starkare krafter. Skogsindustrins störningar och avverkningsytor ger förluster i renarnas vinterbete. Kraftverkens fördämningar dränkte fiskesamers bostäder, ödelade fisket och förstörde mark och vatten. Reglerade älvar hindrar framkomsten. Provbörningar, gruvdrift och vindkraft stör i känsliga områden. Fritidsfiske och nöjesjakt ingriper i samisk försörjning. Kommunikationer, byggprojekt, turism och militära krav tar sällan hänsyn till samiska rättigheter och vandringsleder.

Arbetsstillfällena och tillväxt är majoritetssamhällets argument, trots att arbetena ofta är tidsbegränsade, miljöstörningarna varaktiga och vinsten sällan stannar på orten, än mindre hos samerna, som drabbas av rättsförlust, ibland utslagning.

Antisamisk rasism och hatbrott förekommer, senast som skrämmande uttryck för samehat vid invigningen av Umeås år som kulturhuvudstad. Rennäringen är i kris (se reportage i SvD:s Näringsliv den 23 november). Samer menar att det är en tidsfråga innan den helt upphör. Sametingets ordförande Stefan Mikaelsson säger: ”En kultur kan inte överleva på museum”. Vid institutionen för klinisk vetenskap, Umeå universitet, framlade i februari 2013 Lotta Omma en avhandling: ”Ung same i Sverige – livsvillkor, självvärdering och hälsa”. Den visar att samiska ungdomar har utsatts för etnisk diskriminering även i skolan och hyser i högre grad än svenska ungdomar självmordstankar och tankar på att livet inte är värt att leva.

Samerna är få, kanske 70000, varav i Sverige 10000 till 25000, fler i Norge, färre i Finland och på Kolahalvön, några utvandrade till Grönland och Alaska. Många lever i städer och samhällen, många har bildat familj med andra än samer, så exakt antal kan inte ges. Direkt knutna till rennäringen i Sverige är kanske 3000. Inte i någon kommun kan samerna få nog röster att stå emot andras intressen. De har inte av riksdagens lagstiftare fått samma

möjligheter som andra svenskar att försvara och tillvarata sin rätt mot exploatering, ingrepp och olägenheter.

Den statliga regleringen av renskötseln bygger på 1886 års renbeteslag med efterföljare. Rennäringen är förbehållen samer, men endast medlem i sameby får bedriva renskötsel och utöva dess rätt till jakt och fiske. Det är inte byar i vanlig bemärkelse utan en påtvingad form av ekonomisk gemenskap för renskötsel inom ett bestämt område, låt vara med drag av traditionell samisk gemenskap, *siida*. Det finns 51 samebyar. Fjällsamebyarna är oftast avlånga områden från norska gränsen mot kusten, som speglar renarnas vandring från sommar- till vinterbete. Skogssamebyar ligger mellan fjällvärlden och skogsbältet.

Denna lag skiljer renskötande samer från övriga. Det medför splittring och tragedier. Samen Ivan Itok vände sig 1985 till FN:s kommitté för mänskliga rättigheter och menade att han genom att ställas utanför Sörkaitums sameby berövats fäderneärvd rätt till renskötsel, jakt, fiske och samisk kultur. Kommittén fann att Kitoks rättigheter kränkts, men att den svenska lagens syfte var att bevara samisk näring och kultur och följaktligen inte kunde klandras. Fallet Kitok ledde ändå till att svensk samepolitik uppmärksammades internationellt, med drygt tjugo år av kritik, särskilt från FN.

1977 fastslog riksdagen att samerna är ett urfolk. En samerättsutredning åstadkom 1986–90 betänkanden som ledde till inrättande av det ganska maktlösa sametinget och stöd till samisk kultur och språk, inte mer. Ironiskt nog satt samtidigt med denna utredning en svensk delegation i Genève och bidrog till utformningen av ILO:s konvention nummer 169, 1989, om ursprungs- och stambefolkningars rätt till bland annat den mark som de traditionellt haft eller brukat och med särskild hänsyn till nomadiserande folk. Danmark och Norge har skrivit på den, Finland gör det snart, men Sverige förhalar och utreder än i dag trots alla uppmaningar från FN.

År 1999 kom före detta landshövdingen i Jämtlands län, Sven Heurgren, i ett betänkande fram till att Sverige borde tillträda konventionen, om vissa gränsdragningsfrågor kunde lösas. Sju år senare hade även dessa klarats ut av en kommission, som på karta visade var gränserna går för områden där samerna har renbetesrätt och smärre områden, som är omtvistade. En av dessa tvister, den i Nordmalung, avgjordes sedan av HD till samebyarnas fördel. 1995 manade Nordiska rådet till en nordisk samekonvention. Efter sex år tillsatte regeringarna i Norge, Sverige och Finland en expertkommitté för att ta fram en sådan, som skulle ”säkerställa det samiska folkets rätt att bestämma över sin ekonomiska, kulturella och sociala utveckling och för sina egna syften förfoga över sina naturtillgångar”. 2005 var kommittén klar med ett förslag, godkänt av sametingen.

Efter ytterligare sex år inleddes förhandlingar om detta förslag mellan de tre staterna. Det skulle ta fem år sades det, alltså till 2016! Under tiden syns ingen ljusning för samernas del. I gällande regeringsform 2011 erkänns samerna som ett folk med särskilda rättigheter, däribland renskötselrätt. Samerna ska också skyddas av FN-konventioner som Sverige skrivit på och FN:s deklaration om urfolkens rätt år 2007, som Sverige röstade för. Men det brister i förverkligandet av rättigheterna trots att de även konstaterats till exempel av HD i Skattefjällsmålet 1980 och Nordmalungmålet 2011. 2011 höll också riksdagens konstitutionsutskott ett seminarium om förslaget till nordisk samekonvention, och ledamöter av utskottet visade intresse för att samefrågorna ska få en rättsstatlig lösning.

På sistone har intresset för samisk näring och kultur och deras överlevnad i vårt land synbarligen ökat i vart fall i tv och press. Framtiden får utvisa om den riksdag som ska väljas i höst kan förverkliga de rättigheter samerna har enligt grundlagen.

”Lappar tillvaratagande skjutna renar”, målad 1892 av Johan Tirén . Foto: Nationalmuseum

Peter Nobel är jur dr, före detta DO och före detta generalsekreterare i Svenska Röda Korset.